

100 РОКІВ НАЦІОНАЛЬНІЙ АКАДЕМІЇ: НЕЮВІЛЕЙНІ РОЗДУМИ

*Наука проникла в Київ із Греції задовго дої появи в деяких європейських народів,
які з такою готовністю називали нас варварами.*

Княгиня К. Дашкова,

директор Петербурзької Академії наук, кінець XVIII ст.

В.М. Локтєв
академік
НАН України,
академік-секретар
Відділення
фізики і астрономії
НАН України

Відшуміли і відійшли у вічність ювілейні торжества, залишилися позаду поздоровлення, нагородження, тости, взаємні рукостискання – коротше, все те, що складає «будні» справжнього свята. Але 100-літній ювілей Академії наук – подія такого масштабу, що про неї і говорили, і говоритимуть багато. От і мені захотілося поділитися деякими думками, які викликав рубіж першого століття нашої *alma mater*, що є не тільки місцем нашої роботи, а й фактично домом, де проходить більша і, впевнений, найсуттєвіша частина нашого життя.

Так, Національній академії наук виповнилося 100 років, і кожний з них заслуговує на окрему розповідь, що, зрозуміло, в одній статті зробити неможливо. Для мене найцікавішим є перший період, який хотілося б простежити, тому що на нього припав найбільш невизначений розвиток подій, у якому неважко помітити деякі його паралелі з сучасністю. Наступних років я торкаюся тільки побіжно. Що стосується конкретно Відділення фізики і астрономії, де я маю честь працювати, то його історії присвячена велика стаття у 8-му числі «Вісника НАН України». Таким чином, повторюватись потреби немає.

Коли намагаєшся вдивитися в історичні події, які супроводжували створення самої академії, то чітко простежується, які вони були складні і непередбачувані, а їхня послідовність до певної міри випадкова, і може тому якогось єдиного і ясного їх висвітлення знайти мені не вдалося. Не будучи істориком і користуючись кількома виданнями різних років «Історії Академії наук України», «Енциклопедією сучасної України» та Вікіпедією, а також деякими доступними архівними документами, я вибрав фактаж, який мені здався найбільш цікавим.

Справа в тім, що в 1918–1921 роки академія лише намічала свої шляхи розвитку, витримуючи тяжкі випробування через нестабільність влади, а у 20–30-х роках – страшні свідомі фальсифікації та кадрові репресії через боротьбу з «буржуазними націоналістами» та вилучення з історичних подій гетьмансько-петлюрівського періоду. На багато років була змінена навіть дата заснування академії, оскільки радянський режим не міг змиритися з її нерадянським походженням, а з історії надовго «зникли» десятки славетних імен і серед них, нагадаю, така неперевершена світова зірка, як фізик **Лев Васильович Шубніков**. Білі плями у житті академії почали ліквідуватися лише наприкінці 1980-х – періоду демократизації і гласності, а весь процес набув певної регулярності лише після набуття Україною незалежності, хоча для пошуків і встановлення істини відкриті, як це не прикро, не всі спецховища.

Особливо складно мені – не фахівцю – було знаходити подробиці (тобто документальні свідчення) про існування академії у 1918–1921 роках, позаяк немає достатньої кількості архівних матеріалів. Часто вони цілеспрямовано знищувалися черговою владою, яка приходила на зміну попередній, а інколи деякі вчинки і дії

фігурантів подій спиралися виключно на домовленості, тому надійних документальних свідчень просто немає, хіба що дещо можна знайти у щоденниках або спогадах, проте далеко не всі дійові особи їх залишили. Можна лише без великого перебільшення відверто заявити, що академія народжувалася у муках і багато чого за своє, вже не коротке, життя пережила. І останнє: прошу професійних істориків бути до мене поблажливими: на тернистий шлях академії я дивився очима фізика...

Якщо хоч трохи зануритися в її історію, то виявляється, що ідея про певну координацію роботи тих, хто професійно займався розумовою діяльністю, виникла набагато раніше, ніж вона втілилася у будь-які організаційні норми. Ця ідея не була, звісно, новою, оскільки було добре відомо, що у Європі та й у Російській імперії такі люди, зокрема вчені, знаходили собі місце під дахом академії наук, бо університети в ті часи погрузли, головним чином, у теологічних проблемах, і справжні наукові дослідження в них по суті не здійснювалися. В академіях, навпаки, на передній план виносилося саме вивчення законів навколишнього світу, і їх – академії – на рубежі XVIII–XIX віків було вже чимало.

Організувати щось на кшталт академії (тим більше національної, а тоді це, насамперед, означало україномовної) в Україні було фактично заборонено. По-перше, в царській Росії не було окремої адміністративної одиниці під назвою «Україна», хоча українці заселяли великі території і по лівому берегах Дніпра, а також східні та південні губернії; по-друге, їхня мова, принаймні друкована, і взагалі будь-який український рух після відомого Емського указу 1876 року, були під суворою заборону. Тому не дивно, що перші паростки на шляху до створення окремої української академії визрівали поза межами Російської імперії – в Галичині, що входила до Австрійсько-Угорської імперії, де також жили етнічні українці, які могли розмовляти на рідній мові, а тому умови для їхньої наукової діяльності були кращими.

Оскільки надію на самовизначення, а також легалізацію всієї українськості плекало багато діячів культури – письменників і гуманітаріїв, – певне їхнє об'єднання розпочалося у середовищі представників історико-мовознавчої інтелігенції. Саме вони у грудні 1873 року створили у Львові Літературне товариство ім. Шевченка, що в 1892 році перетворилося на Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), яке в 1897 році очолив відомий літературознавець, історик і громадський діяч **Михайло Сергійович Грушевський** (рис.1). Грушевський розумів, що у майбутньому це товариство можна перетворити на академію. Для цього до НТШ треба долучити всіх україномовних інтелектуалів. За участі Михайла Сергійовича літературна за характером діяльності та в цілому громадсько-спрямована гуманітарна

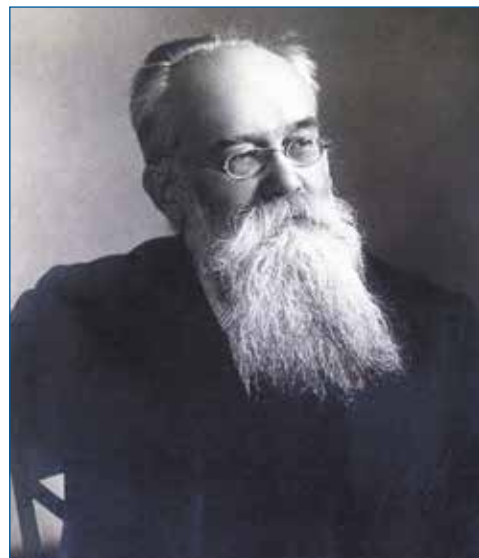

Рис. 1. М.С.Грушевський

організація перетворилася на системно-дослідницьку. Як це не дивно, НТШ існує дотепер і, більше того, члени нашої академії є серед теперішнього його керівництва. Не буде зайвим сказати, що членами НТШ були такі світила, як **А. Айнштайн**, **Д. Гільберт**, **М. Планк** та багато інших. Цікаво також, що з моменту свого створення НТШ за прикладом існуючих на той час академії було структуроване, включаючи три секції – *історично-філософську, філологічну і математично-природознавчо-медичну*.

Попри формальну націленість на науку діяльність НТШ як значною мірою національно-культурологічної інституції здійснювалася під неусипним наглядом поліції, що, звичайно, не сприяло роботі, особливо у сфері розповсюдження української думки та української культури. Щоб мати хоч якусь державну підтримку, товариство робило спроби створення Української магілянсько-мазепинської академії наук і навіть розробило її статут, але далі розмова справа не пішла, бо необхідного законодавчого акту добитися не вдалося.

Що ж відбувалося далі? Далі можна виділити ще один доакадемічний організаційний період, який спровокували революційні події в Росії на початку XX століття, насамперед в 1905–1907 роки, коли активізувалося загально-громадське національне життя. Той же М.С. Грушевський вже у Києві (тобто фактично на теренах Російської імперії) весною 1907 року створив Українське наукове товариство (УНТ), поляризоване передовсім теж на гуманітарні напрями. Воно подібно до НТШ також мало структуру, утворювану історичною, філологічною, медичною і природничою секціями.

З моменту створення УНТ його головою був М.С. Грушевський, який водночас залишався керівником НТШ. Члени УНТ були або переважно громадськими діячами, або вели в університетах викладацьку роботу. Роль УНТ полягала у сприянні їхньому безпосередньому спілкуванню, координації роботи або

Рис. 2. Гетьман П. П. Скоропадський

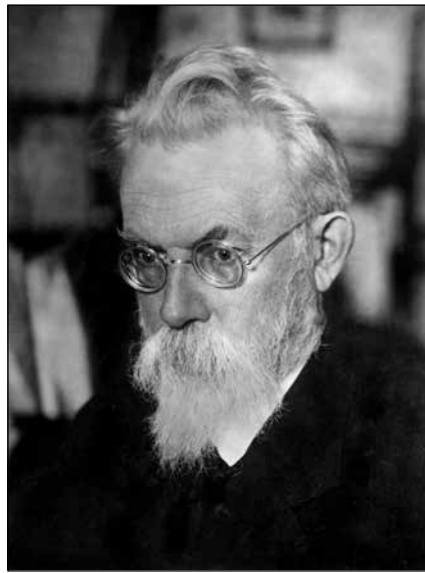

Рис. 3. В. І. Вернадський

Рис. 4. М. П. Василенко

підготовці різних петицій до уряду. Хочемо ми це визнати чи ні, їхня робота певною мірою заклала фундамент для створення україно-спрямованої академії наук, проте якимось не складалося. Попри, здавалося б, прості і безпечні для імперії задачі – розвиток науки і культури – діючий Столипінський циркуляр 1910 року забороняв організації націоналістичного характеру, до яких відносили і УНТ. Зокрема, неможливо було щось друкувати українською, не кажучи вже викладати. У підсумку, УНТ припинило видання своїх «Записок» у Києві, хоча наукові праці на рідній мові виявилось можливим друкувати у Москві.

В Україні ж поступово на перший план виходили політичні події, і вже скоро після лютневої революції (**16 березня 1917 року**) в Києві почалося формування Української Центральної Ради (УЦР) – нового представницького органу майбутньої незалежної України, яка обрала М.С. Грушевського своїм головою, а вже **29 березня 1917 року** на Загальних зборах УНТ під його головуванням вкотре було порушено питання про створення Української академії наук (УАН) і знову поставлена задача розробки її Статуту. Більше того, була утворена Комісія з 12 осіб, яка через цілу низку причин, викликаних політичною нестабільністю, так і не змогла зібратися, аби розпочати свою роботу. В принципі, це природно, бо можна лише уявити, яким буремним і неспокійним був той час, коли все вимірювалося не роками чи місяцями, а навіть днями, що приносило в життя пересічних українців нові потрясіння і неочікувані зміни.

Справді, слідом за жовтневим переворотом у Санкт-Петербурзі **7 листопада 1917 року** в Києві було оголошено про заснування Української народної республіки (УНР) як національно-автономного утворення в складі федеративної Росії. При цьому в складі уряду УНР були й ініціатори створення УАН,

а їхній лідер – голова УНТ М.С. Грушевський – залишався головою УЦР. Звичайно, що робота по реалізації проекту УАН на певний час відійшла на другий план. Тим більше, що УНР проіснувала лише кілька місяців. **29 квітня 1918 року** в Україні за підтримки Німеччини відбувся державний переворот, в результаті до влади прийшов **Павло Скоропадський** (рис.2), який, проголосивши себе Гетьманом, очолив Українську державу – так званий **Гетьманат**. Всі діячі УНР були вимушені перебувати на нелегальному становищі.

Важко сказати, як так сталося, що у політичній турбулентності того часу в доволі розрізненні представників наукової громадськості ідея створення академії не тільки не завмерла, а відродилася з новою силою і фактично була створена ще одна Комісія по заснуванню УАН, яку очолив видатний вчений, академік Російської академії **Володимир Іванович Вернадський** (рис.3), котрий був попечителем Київського учбового округу і тому відносно часто відвідував Україну. А чому ж не М.С. Грушевський, який навіть у підпіллі збирав товаришів для обговорення питання заснування академії на базі УНТ? Та тому, що він був у жорсткій опозиції до Гетьманату, вважаючи Гетьмана самозванцем, а очолюваний ним режим незаконним.

Комісія, про яку йдеться, була сформована на пропозицію історика **Миколи Прокоповича Василенка** (рис.4) – на той час (що досить важливо) міністра освіти і мистецтва Української держави, тобто члена уряду, який узгодив з Гетьманом ідею про започаткування УАН і якого по справедливості необхідно віднести до однієї з ключових фігур у вирішенні цього питання. На жаль, документів про ці події практично немає і окремі деталі та зміст деяких перемовин можна знайти лише у щоденниках В.І. Вернадського, звідки можна дізнатися, що **12 травня 1918 року** він був запрошений до Міністер-

ства народної освіти, де йому і було запропоновано увійти до Комісії з підготовки законопроекту про заснування УАН. Більше того, саме М.П. Василенко запропонував йому очолити не тільки Комісію, а й майбутню академію, від чого останній в принципі не відмовився. Пропозиція його зацікавила, бо після візиту до міністерства, В.І. Вернадський у щоденнику зокрема занотував: «*Все больше вдумываются в создание большого научного центра в Киеве... Даже если не удастся провести – надо проводить... Не надо знать результат, а надо знать, что хочешь получить.*»

З цих слів видно, що, на перший погляд все виглядало майже як авантюра, і ніхто толком не знав, чим вона може закінчитися. До певної міри примарною гарантією успіху були слова М.П. Василенка, що Гетьман, як перша особа і освічена людина, добре уявляє, які державотворчі заклади мають уособлювати незалежну країну, тому гаряче підтримує думку щодо організації УАН, хоча свідомий того, що створення академії є витратним для будь-якої держави задумом.

Безперечно, наш обов'язок віддати належне Павлу Скоропадському – непростій і нестандартній людині, – оскільки в першу чергу від його позиції залежало, бути чи не бути академії. Ми маємо визнати, що на відміну від сьогоднішніх наших можновладців він дав чудовий приклад глибокого розуміння необхідності академії, постійно цікавився, як просуваються справи по її утворенню, неодноразово допомагав у розв'язанні фінансових проблем, запевняючи, що утримання академії візьме на себе Українська держава. Навряд чи хто зможе заперечити, що академія наук – мабуть, єдине творіння останнього Гетьмана України, що стало не тільки зразковим історичним фактом, а й від того часу визначало її цивілізаційний поступ при всіх владах.

Від самого початку В.І. Вернадський активно включився в роботу, зустрічався з різними людьми, узгоджував їхні погляди, які часом виявлялися не однаковими, а нерідко й протилежними. Серед його співрозмовників були майбутні академіки – історик **Дмитро Іванович Багалій**, літературознавець **Володимир Степанович Іконников**, історик **Орест Іванович Левицький**. Погодившись нести тягар організатора, Вернадський планував залучити до формування УАН багато людей, причому не тільки з Києва, а й з інших міст і регіонів України – Харкова, Одеси, Катеринослава, Криму, а головне – хотів запросити до Комісії М.С. Грушевського, хоча той і перебував в опалі. Таке бажання було, зокрема, викликано і тим, що, як свідчить міністр закордонних справ гетьманського уряду **Дмитро Іванович Дорошенко**, діячі, що опікувалися справами формування УАН, не хотіли бачити нікого іншого першим президентом УАН, окрім М.С. Грушевського, якого вважали єдино достойним цієї високої місії. Додам,

що заради досягнення кінцевої мети проти такого призначення не виступали ані сам Гетьман, ані В.І. Вернадський, але М.С. Грушевський без коливань категорично відхилив пропозицію, бо жодної посади з рук Павла Скоропадського діставати не бажав.

У щоденнику В.І. Вернадського є така подробиця: під час їхньої бесіди М.С. Грушевський не лише відмовився від участі у Комісії, а й закликав самого В.І. Вернадського жодним чином не співробітничати з Гетьманом. Така точка зору не була сприйнята, і Вернадський продовжив свою цілеспрямовану організаційну роботу вже без Грушевського.

Хотів би звернути увагу, що розмова цих двох крупних учених і унікальних індивідуумів виявила певні розбіжності в їхніх поглядах щодо базисних принципів і напрямів роботи майбутньої академії. Крім того, у даному випадку проявилася роль особистості в історії.

Скажімо, В.І. Вернадський як природник з світовим кругозором уявляв академію у вигляді, насамперед, повноцінної наукової структури європейського типу, яка, спираючись на державну підтримку, займається переважно природничими і соціально-гуманітарними дослідженнями і в якій питання самосвідомості українців як титульної нації або мовно-етнічні та культурологічні проблеми, вважалися якщо не другорядними, то, принаймні, не головними, хоча не заперечувалася важливість української освіти і необхідність визнання українців як окремого народу, що взагалі-то суперечило офіційній установі уряду. При цьому, якщо відслідковувати записи Вернадського, він без ентузіазму сприймав наміри влади щодо проголошеного нею можливого у майбутньому відокремлення України від Росії, а також курсу на швидку українізацію. Та й в УАН він спочатку бачив щось подібне до регіонального відділення РАН, проте, ближче познайомившись з наявними науковими силами в Україні, погодився з думкою, що УАН цілком спроможна існувати як незалежна і самодостатня наукова одиниця.

Історик і справжній патріот М.С. Грушевський навпаки, виходячи з конкретної ситуації, а також багатого на трагічні події життя українського народу, хотів вибудувати таку інституцію, яка питання українізації суспільства розглядає як найголовніші, оскільки багатомісячне перебування України в складі імперії, котра цілеспрямовано викорінювала все українське, багато у чому призвело до втрати Україною своєї власної ідентичності. Тому Грушевський (а разом з ним і значна частина провідних членів УНТ) вважав, що академія має існувати на засадах недержавної громадської організації і бути в авангарді відновлення самобутності української нації. Інакше кажучи, гуманітарні напрями, тобто історія України, її мистецтво, мова, література, народне життя, етнографія тощо в діяльності академії повинні домінувати. Крім того, серед природників

Рис. 5.

як представників наук, що мають інтернаціональний характер, Грушевський майже не бачив «щирих українців», що для нього було принциповим. Не була М.С. Грушевському також до вподоби і готовність В.І. Вернадського у разі необхідності запрошувати до майбутньої академії російських вчених, якщо мова йтиме про підсилення або започаткування напрямів, в яких Україна не мала готових кадрів, разом з його загальним бажанням встановити якомога більш тісні зв'язки з російською наукою, а не, наприклад, з німецькою.

Мушу зізнатися, що багато років я сам як продукт суто радянського виховання був переконаним ортодоксом, який не поділяв таких поглядів, і всіляко був на боці В.І. Вернадського. Тепер же до мене дійшло, як глибоко розумів ці проблеми Михайло Сергійович Грушевський, оскільки й рівно через століття проблема українізації України як держави є чи не нагальнішою серед усіх інших, хоча при-

пускаю, що з такою оцінкою погодяться далеко не всі шановані мною читачі. Я б тільки скористався думками В.І. Вернадського щодо Європи і дозволив би собі сформулювати це трохи інакше: **найголовнішою сьогодні видається проблема українізації України при збереженні її європеїзації, або, якщо хочете, проблема європеїзації України при посиленні її українізації.** Коли б нам удалось знайти правильний баланс між цими двома сторонами її цивілізаційного просування України вперед, воно, впевнений, значно прискорилося б. І роль академічної спільноти у його пошуку, будучи визначальною, не може бути перебільшена.

Це звісно, не означає, що я відстоюю позиції розвитку академії як переважно гуманітарного центру. Ні, я лише хочу підкреслити, що проблема свідомого (підкреслюю – свідомого) українського патріотизму – проблема чимала – безумовно, продовжує існувати в нашій країні. Михайло Грушевський як

видатний історик і автор забороненої в Росії 10-томної «Історії України-Руси» не тільки це розумів, а й відчував. Хоча навряд чи він припускав, що ця проблема настільки живуча. Як на мене, це можна пояснити тим, що формування ідентичності не підміняє ані економіка, ані наука чи боротьба з корупцією або будь-якою ідеологією. А відсутність справжньої громадянської національної ідентичності рівноцінна відсутності свободи – головній, що добре відомо, умові успішного розвитку самої науки, яка може сприяти відповідним процесам, але не може їх замінити. Скажу більше, свобода творчості така ж основоположна для будь-якого суспільства категорія, як свобода віросповідання, але чомусь у тих же суспільствах (особливо нашому), виголошуючи другу, про першу, як правило, забувають.

Повертаючись до створення академії, зазначу, що, незважаючи на певну різницю у політичних уподобаннях її членів, Комісія на чолі з В.І. Вернадським сумлінно працювала. До неї увійшли (рис.5): **Дмитро Іванович Багалій** (Харків); біолог **Микола Феофанович Кащенко** (Київ); філософ **Богдан Олександрович Кістяківський** (Київ); фізик **Йосип Йосипович Косонозов** (Київ); славіст **Агатангел Юхимович Кримський** (Київ); механік **Степан Прокопович Тимошенко** (Київ); економіст, міністр в уряді УНР **Михайло Іванович Туган-Барановський** (Київ); геолог **Павло Аполлонович Тутковський** (Київ), який представляв УНТ; агробіолог, теж міністр **Соломон Львович Франкфурт** та деякі інші, менш відомі широкому загалу, особи, переважно з Київського університету. Секретарем Комісії був обраний історик **Вадим Львович Модзалевський** (Чернігів). А хто ж, крім М.С. Грушевського, відмовився? Їх теж було досить: згаданий вище В.С. Іконников, історик **Володимир Миколайович Перетц**, фольклорист Микола **Федорович Суцзов** (хоча відмова не завадила їм у подальшому стати академіками), а також доволі велика кількість представників львівського осередку НТШ.

Проте це не позначилося на роботі Комісії, яка засідала у будинку Міністерства народної освіти УНР на Бібіковському бульварі, 14 (тепер бульвар Шевченка, 14) і у **липні–вересні 1918 року** провела 23 засідання, чому сприяв відносний політичний спокій. На засіданнях Комісії уточнювалася та поглиблювалася концепція розбудови академії, запропонована В.І. Вернадським під час його виступу на першому засіданні. У наступних засіданнях гаряче обговорювалося велике коло питань – від заснування профільних інститутів і кафедр з їхніми штатами до придбання земельних ділянок і друкарень. Все це свідчить про справжню серйозність намірів організаторів створити дійсно корисну державі і працюючу на неї розгалужену науково-дослідницьку структуру міжнародного рівня. Як писав В.І. Вернадський: «Государственное значение академии создается её

влиянием на подъем производственных сил страны и человека в Украине». Він же запропонував поділ академії на чотири відділи – *історико-філологічний, фізико-математичний, економічно-юридичний і відділ прикладного природознавства*. Свою роботу Комісія завершила 17 вересня.

Проекти основних документів, які мали бути поданими на затвердження Урядом, містили: «Законопроект про утворення УАН у м. Києві», «Проект Статуту УАН», «Проект штатів УАН», «Проект витрат УАН на період від 1 жовтня 1918 р. до 1 січня 1919 р.». Першочерговими установами пропонувалося створення інститутів геофізики, фізики, прикладної механіки з лабораторією будівельних матеріалів, Ботанічного і Акліматизаційного садів, а також бібліотеки.

Закон про створення самої УАН мав прийматися 19 жовтня на засіданні уряду. Але засідання не відбулося через його відставку днем раніше! Однак новий уряд (і це той щасливий виняток, який демонструє гарну спадковість) зберіг пропонування раніше пункт у своєму Порядку денному, а новий міністр освіти – фізик за освітою, – що став громадським діячем і урядовцем, **Петро Януарійович Стебницький** довів справу, розпочату його попередником М.П. Василенком, до кінця, і **14 листопада 1918 року Павло Скоропадський своїм підписом скріпив ухвалений урядом «Закон про заснування УАН у м. Києві»**, а після дебатів щодо призначення чи обрання академіків зупинився на першому варіанті та невідомо, за якими критеріями у списку з приблизно 30 претендентами залишив тільки 12 імен – по 4 на кожний відділ, що за Наказом по Міністерству народної освіти стали **призначеними** академіками УАН. Таке сталося лише раз – більше подібні призначення ніколи в академії не використовувались. І хоча відповідний перелік неодноразово оприлюднювався, нагадаю прізвища тих, хто до нього потрапив першими (рис.6):

- Багалій Д.І.** (історично-філологічні науки);
- Вернадський В.І.** (фізико-математичні науки) – член УНТ;
- Кащенко М.Ф.** (фізико-математичні науки);
- Косинський В.А.** (соціальні науки);
- Кримський А.Ю.** (історично-філологічні науки) – член УНТ;
- Левицький О.І.** (соціальні науки) – член УНТ;
- Петров М.І.** (історично-філологічні науки) – член УНТ;
- Смаль-Стоцький С.Й.** (історично-філологічні науки) – член УНТ;
- Тарановський Ф.В.** (соціальні науки);
- Тимошенко С.П.** (фізико-математичні науки) – член УНТ;
- Туган-Барановський М.І.** (соціальні науки) – член УНТ;

Рис. 6

Тутковський П.А. (фізико-математичні науки).

За законом Українська академія наук складалася з трьох відділів: I – історико-філологічного, II – фізико-математичного і III – соціальних наук, що, до певної міри, схоже на сучасні секції. Статутом УАН проголошувалася найвищою українською науковою установою, яка крім загальних наукових завдань ставить на меті вивчення минулого і сучасного України, української землі та її народу. Усі видання академії мали друкуватися українською або (за бажанням автора) однією з іноземних мов, до яких були віднесені англійська, італійська, німецька, французька і латинь. Як бачимо, усе звучить так, буцімто написане прямо сьогодні і з чим важко не погодитись. Ще одна деталь: сучасні наші очільники явно не читали підписаний Гетьманом Закон, в п. 9 якого прямо зазначалося, що академія сама визначає обсяги свого фінансування і останнє уряд тільки за-

тверджує. Знаючи, як це робиться наразі, коли ланцюжок виділення коштів фактично зворотній, а їхня, як правило, мізерна кількість виникає у головах, далеко не вчених, розумієш, на скільки (на 100!) років ми відстали від наших «попередників»...

Те, що Академія наук стала реальністю, можна вважати великим чудом, якщо придивитись, у яких (дуже м'яко кажучи) несприятливих історичних умовах – фактично неперервному хаосу – це відбувалося. Спробую нагадати, як кажуть, телеграфно: Українська Держава тріщала по швах, і восени 1918 року Гетьман відчував великий супротив своєму правлінню як ззовні країни, так і всередині. Перше – внаслідок поразки у Першій світовій війні Німеччина припинила (вірніше – не могла) підтримувати Скоропадського, позаяк переможці – країни Антанти, де фактично у Східній Європі заправляла Росія, – не визнавали незалежності України та були на боці Бі-

лого руху. У питанні протидії існуванню незалежної України всі вони були єдиними. Друге – створений як супротив Гетьманату Український національний союз провів 13 листопада з'їзд, на якому сформував Директорію – вищий орган державної влади у ще не відтвореній УНР і оголосив повстання проти Гетьманату. У день підписання Наказу про створення УАН Скоропадський видав Грамоту до всього українського народу, в якій повідомлялося, що Україна федералізується з небільшовистською Росією, та затвердив новий склад Уряду. Тим самим П.Скоропадський робив спроби утримати владу, хоча у цей же день, тобто 14 листопада, у Києві почав роботу інший, антигетьманський, орган – Український революційний комітет, котрий також узяв курс на міське повстання, яке, як тепер вважається, було значною мірою ініційоване саме Грамотою про зближення Української держави з Росією. І чим це протистояння закінчилося? – Рівно через місяць, 14 грудня, Гетьман відрікся від влади, а війська Директорії зайняли практично усю територію України.

Надзвичайно вражає, як фактично існуюча лише на папері академія у цьому вирі подій не розгубилася і, скориставшись тим, що 22 листопада одна з центральних газет того часу – «Державний вісник» (рис.7) – сповістила про підписаний Закон, завдяки чому він набрав чинності, 24 листопада у присутності публіки провела своє урочисте відкриття, а три дні потому, 27 листопада, тобто ще за влади Гетьмана, що швидко слабнула, оголосила і збрала у Києві перші установчі Спільні збори, які проходили у будинку на вул. Ярославів Вал, 36 (рис.8), де знаходилось УНТ, і в яких прийняло участь 8 із 12 призначених їй дійсних членів. Вони, своєю чергою, таємним голосуванням одногolosно обрали В.І. Вернадського Президентом-головою, Д.І. Багалія – віце-президентом, а А.Ю.Кримського – Неодмінним секретарем УАН, про що у той же день уряду, який, до речі, встиг виділити академії певні кошти, доповів академік О.І. Левицький.

Саме тому, як мені здається, **27 листопада 1918 року**, коли остаточно і успішно завершилися необхідні процедурні заходи, має всі підстави визна-

ватися днем справжнього народження УАН як державно-визнаної та організованої за оговореними у спеціальному документі – Статуті – правилами структури, а не тому, що у цей же день і у тому ж місті в будинку на території КПІ трапилося ще одне, на перший погляд нескінченно далеко від академічного, народження, а саме: з'явлення світу киянина, шлях якого через багато років настільки міцно «зварився» з шляхом академії, що вони на десятиліття утворили нерозривну траєкторію руху. Зазначу, що цей, гадаю неповторний (це неможливо уявити) прецедент завжди виглядав і виглядає як неймовірний та глибоко символічний, але про нього я більше не говоритиму.

Мабуть, буде також цікавим дізнатися, що тоді ж, у листопаді, головою II відділу був **обраний М.Ф. Кащенко**, який у своєму виступі, зазначив, що «спроба закласти такий відділ робиться вперше і структура УАН тим самим відрізняється від європейської...», та запропонував через фінансові труднощі обмежитись трьома природничими інститутами – *геодезичним, фізичним і прикладної механіки*. І вже через два дні, 30 листопада, інститут прикладної механіки на чолі з **С.П. Тимошенко** розпочав свою багатогранну діяльність (нешодавно, першим в академії, цей інститут – тепер імені свого директора-організатора – розміняв «свою» другу сотню років).

Відновлення УНР актуалізувало проблему налагодження стосунків з її керівництвом, тому 16 грудня (через день після повалення Гетьманату) В.І. Вернадський зібрав Спільні збори УАН, на яких була сформована делегація для зустрічі з головою Директорії – відомим українським письменником **Володимиром Кириловичем Вінниченком**. Зустріч відбулася 28 грудня, на якій голова Директорії запевнив, що, незважаючи на «гетьманське» походження, уряд збереже і підтримає УАН, хоча попросив підвищити в ній статус української мови, пообіцявши також задовольнити прохання щодо надання приміщень.

Але не все відбувалося так безхмарно, оскільки затверджена розписом Гетьмана академія не сприйма-

Рис. 7. Оригінал першої сторінки проекту «Закону про заснування Української академії наук в м. Києві» та його текст у газеті «Державний вісник»

Рис. 8. Будинок по вул. Ярославів Вал, 36, де проходили перші Установчі збори УАН

лася частиною провідних українських інтелектуалів з УНТ, очолюваного М.С. Грушевським, який уже 2 січня 1919 року зібрав збори, де закликав не визнавати створену УАН і приступити до її розбудови заново. Дивно, але його авторитет тут не спрацював, і УНТ цей заклик не підтримало, погодившись лише на певні зміни у Статуті (наприклад, на вимогу до новообраних академіків присягати на вірність УНР при обов'язковому їхньому володінні українською мовою, а також на ведення усього діловодства на українській мові). Була проголосована і пропозиція щодо дообрання складу, бо призначені Гетьманом члени УАН не викликали довіри. У цей же день проект Статуту з правками УНТ був переданий до Директорії, яка вже наступного дня, тобто 3 січня, його схвалила, а УАН впродовж поточного року поповнилася чотирнадцятьма новими членами.

Втім на цьому перипетії 1919 року не скінчилися, бо влада продовжувала змінюватися, як у калейдоскопі, за чим встигнути було неможливо. Тому академія обрала для себе, може не дуже політично гнучкий, проте, мабуть, єдино прийнятний на той час шлях свого самозбереження – визнання і толерантне співіснування з будь-яким режимом у державі.

Напевне, саме тому, коли у січні 1919 року дні Української Народної Республіки були вже полічені і Директорія вимагала евакуації академії, вона, попри ймовірну небезпеку, не погодилась, а її Спільне зібрання від 25 січня одностайно прийняло ухвалу, що головна наукова організація країни має залишатися в Києві, щоб неперервно вести свою, необхідну

для народу, культурно-освітню роботу. Цей настрій достатньо виразно висловив один з членів Комісії В.І. Вернадського **Й.Й. Косонозов**: «*Перед Україною стоїть невідкладне завдання культурного, економічного і промислового розвитку, і ніякі витрати й матеріальні жертви, які ведуть до розв'язання цього завдання, не можуть уважатися великими, бо народ, діставши знання, поверне витрачене на нього з надлишком.*»

Ким би не був кожен з нас і яких би поглядів не був носієм, чи маємо ми право засуджувати керівництво тодішньої академії за таку політичну всеїдність? На моє переконання, не тільки ні, а це могло би слугувати нам уроком, що як би умови не склалися, головна задача академії не боротьба з режимом, а всіма доступними способами вимагаючи від його персонажів усього необхідного для своєї діяльності, продовжувати «*сеять разумное, доброе, вечное*» на благо держави та її людей.

У цьому відношенні академія була послідовною. Приміром, коли на початку лютого 1919 року владу в Києві захопили більшовики, то на черговому Спільному засіданні УАН від **12 лютого 1919 року**, який радянська історіографія багато років видавала за день начебто істинного заснування УАН, А.Ю. Кримський повідомив, що 10 лютого він разом з В.І. Вернадським були на прийомі у Наркома освіти, випускника хімічного факультету Київського університету, **В.П. Затонського**, який запевнив, що УАН збереже статус вищої наукової установи, отримає належне фінансування і допомогу у практичному

здійсненні науково-дослідних робіт. Першим актом нової влади був Наказ від 11 лютого про передання у власність УАН будинку дівочого пансіону графині Явдохи Васиївни Левашової – дружини київського генерал-губернатора першої половини XIX століття Будинок чудово зберігся і нині там знаходиться резиденція Президента академії і працює її Президія (рис.9). Проте фактичне вселення академії в означене приміщення відбулося лише восени за короткої денікінської навали. До речі, саме тоді на фронтоні цього будинку вперше з'явилася вивіска «Українська академія наук», хоча білогвардійці скоро її зірвали. І взагалі, своєчасне виконання прийнятих владою рішень було проблемою, яка стосувалася також виділених коштів, бо відповідні документи підписувалися-то вчасно, але УАН місяцями не могла отримати готівку у банках.

Сподіваюсь, мене зрозуміють, якщо я ще раз відхилюсь від, образно кажучи, однобокого викладу історії академії і знову зверну увагу на ті жахливі обставини, у яких відбувалося її становлення. Як зазначалося, більшовики взяли Київ на початку 1919 року. Але це лише півправди, бо так бачиться історія, якщо її викладати на основі сучасних поглядів. Вона, у чому легко впевнитись, спирається на події, що мали місце, головним чином, у західній і центральній частинах самостійної України.

Проте одночасно і майже незалежно жила своїм життям, теж насиченим непередбачуваністю, південно-східна частина України, де йшли процеси, що вибудовували альтернативну, або дуальну до першої, історію, яку тільки і вивчали у радянській школі. Ця історія акцентувалася на зовсім інших подіях, що також мали місце: наприклад, 25 грудня 1917 року у Харкові під проводом більшовиків відбувся I Всеукраїнський з'їзд Рад, який досить широко представляв різні верстви, головним чином – незможного, населення і який призначив свій український уряд, визначивши це місто столицею, що, до речі, проіснувало до 1934 року.

Звичайно, між різними українськими урядами

Рис. 8.

Вигляд будинку Президії НАН України у 1919 році

виникло протистояння, а коли говорити прямо, то, здається, не буде перебільшенням стверджувати, що наприкінці 1917-го року фактично розпочалася україно-більшовицька війна, яка з перемінним успіхом тривала кілька років. За більшовиками, і це правда, були мільйони пересічних людей. Гучними марксистськими гаслами тисячі агітаторів від егідою повсюдно маючої свої осередки РСДРП(б) розповідали про щасливе комуністичне майбутнє робочих і селян на чолі з об'єднаним світовим пролетаріатом, втягуючи цих людей у криваву громадянську війну. У цих закликах не було нічого національного – лише інтернаціональне, що нині зветься «глобалістичним», але вони були привабливими і підбадьорливими обіцянками щодо всепереможної класової справедливості, яку твердо гарантує диктатура пролетаріату. Зрозуміло, що більшовики теж не сприймали України, незалежної від матінки-Росії, хоча вели свою хитру «федеративну» гру. І про академію вони, звісно, не згадували, бо в імперії існувала потужна Російська академія наук, якої для майбутньої цілісної країни, напевно, було досить.

Спроб оголосити Радянську владу на всій території України було, як ми знаємо з історії, три, і остання від **10 березня 1919 року** виявилася такою, яка назвала Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР) зі столицею у Харкові єдиною, що представляє Україну. А підписавши договори з Російською і Закавказькою Федераціями, а також з Білоруською Республікою, Україна придбала ознаки окремої держави, у якій керівною силою визнавалася КП(б) України, що тоді налічувала біля 4500 членів (українців менше 2 %).

На відміну від УСРР, УНР взагалі та Директорія зокрема відстоювали тільки національні цінності, дбали не про світову революцію, а про українське відродження, і мали безліч прихильників, але в ті доленосні роки, на жаль, програли. Називати це поразкою, очевидно, не годиться, бо так склалися історичні та політичні обставини, коли доля України, на жаль, не вперше і не в останнє вирішувалася за її спиною. Проте і УНР, і Українська держава стали яскравими сторінками української історії, на яких недвозначно були «закарбовані» як волелюбні мрії, так і історичні наміри українців. На цей же період припало і створення УАН, яку, що, безумовно, не є тривіальним, визнавали – при всій різниці між ними – усі супутні влади, включаючи радянську, і яка перші контакти з останньою встановила вже взимку 1919 року, про що вже йшлося.

Повертаючись до історії, зауважу, що незважаючи на оголошення про радянську владу по всій Україні, у серпні більшовики Київ не втримали; і він перейшов під прапори добровольчої білої армії, яка мала на меті повернення однієї і неподільної імперії. Тієї ж осені будь-яка державна підтримка академії була повністю припинена, і вона ледь виживала завдяки

допомозі українських громадських просвітницьких установ, які робили невеликі внески на рахунки УАН. У цей період В.І. Вернадський двічі їздив до Ростова-на-Дону, де напяму звертався до генерала **А.І. Денікіна** з проханням допомогти збереженню академії та передбачити для неї хоча б скромний бюджет, але триваюча громадянська війна не дозволяла виконувати жодні домовленості або обіцянки. Тому життя УАН, що перебувала у стані глибокої фінансової кризи та у значно скороченому за чисельністю складі, було паралізоване, Спільні зібрання не скликалися, а отже теж припинили свою роботу.

Натомість війна не затихала, і у перших числах грудня 1919 року білогвардійці були вибиті з Києва загонами Червоної армії. А вже 19 грудня на Спільних зборах УАН учасники засвідчили повагу до радянської влади, хоча вона, протримавшись у Києві десь півроку, якось проявити себе стосовно академії в ці місяці не встигла, оскільки влітку 1920 року місто знову опинилося під владою УНР, підтриманою військами Польщі. Звісно, такі часті політичні зміни позбавляли академію будь-яких можливостей проводити свою послідовну дослідницьку і освітню роботу. Про це яскраво свідчить такий факт: Звіт про діяльність УАН у 1920 році складений не був, бо ні про що було звітувати.

Доба митарств академії продовжувалася до приблизно 1922 року і, не в останню чергу, була викликана тим, що В.І. Вернадський таких аполітичних хитань академії не поділяв і у грудні 1919 року до Києва з Ростова-на-Дону не повернувся – вирішив переїхати до Криму, де він почав викладати у Таврійському університеті – нині його імені. Внаслідок тривалої відсутності президента його обов'язки поклали на **О.І. Левицького**, який виконував їх до липня 1921 року, коли В.І. Вернадський офіційно попросив відставку. Тоді ж президентом обрали М.П. Василенка, але радянська влада, що взимку знову відновилася в Україні, людину, яка працювала в уряді УНР, схвалити, звісно, не схотіла, і 27 березня 1922 року на цю посаду обрали О.І. Левицького. Проте президентська кампанія на цьому не скінчилася, бо у травні Левицький пішов з життя, і лише 12 червня того ж року президентом, який пропрацював на цій посаді шість років був, нарешті, обраний **В.І. Липський**, ботанік за фахом. А от Неодмінним секретарем весь цей час, аж до 1928 року, залишався А.Ю. Кримський, на чийх плечах лежала уся поточна оргробота, з якою він чудово справлявся.

За всіх часів радянська влада ставилася до УАН доволі прихильно, розглядаючи її як державну структуру, через яку можна контролювати усі наукові сили країни. Зі своїми потребами академія могла звертатися в Наркомат освіти, що знаходився у Харкові. Наркомат робив окремі спроби перебудувати роботу розташованої у Києві «буржуазної» УАН, Статут якої продовжував бути по суті «гетьман-

ським». Але під тиском Наркомату він зазнав змін, після чого 14 червня 1921 року був затверджений Раднаркомом УСРР. За ними академія стала Всеукраїнською, отримавши назву **ВУАН**.

Торкнувшись нової назви, принагідно нагадаю, що таку процедуру академія проходила потім ще тричі, послідовно стаючи: **Академією наук УРСР** – від 21 квітня 1936 року; **Академією наук України** – від 13 грудня 1991 року; і, нарешті, від 22 березня 1993 року – **Національною академією наук України**, яка є правонаступницею усіх попередніх.

Як засвідчила історія, перейменування тягло за собою не тільки зміну вивіски на фасаді. Так, ВУАН, зберігши статус вищої державної наукової установи країни, втратила свою незалежність, оскільки була підпорядкована одному з управлінь Наркомату освіти – так званій *Головнауці*, яка отримала право здійснювати нагляд за роботою академії та її членів. При цьому новий керівний орган – Рада академії – мав включати не лише академіків, а й представників Наркомату освіти, який до того ж наполегливо вимагав від ВУАН злитися з УНТ, що було й здійснено у 1921–1923 роках через процедуру виборів. Зауважу, що до 1930 року вибори відбувалися щорічно і на них дійсними членами (а від 1924 року – ще й членами-кореспондентами) обиралися не тільки достойні члени УНТ, як, скажімо, М.С. Грушевський, який значно підсилював історико-філологічні дослідження І відділу. Поступово складалася порочна практика обрання до академії партійних функціонерів та представників державних органів влади. Назву для прикладу окремі прізвища: нарком освіти України В.П. Затонський, голова Держплану СРСР Г.М. Крижанівський, партійний діяч Д.М. Мануїльський, марксист С.Ю. Семковський, голова уряду і нарком закордонних справ України М.О. Скрипник, нарком земельних справ України О.Г. Шліхтер та інші.

Навіть за таких непростих умов не всі пункти нового Статуту дістали схвалення, оскільки ряд академіків вважали, що цим документом права ВУАН дещо звужуються і відкидали прямі або непрямі звинувачення, буцімто діяльність академії не є «лояльною до Радянської влади» і вона неспроможна «злучитися з робітничою і селянською масами», яких треба визволяти від темноти та нужди. У цьому, на перший погляд незначному, непорозумінні, що збіглося з початком діяльності академії у радянських реаліях, проявилася деяке протистояння її вільної за означенням наукової спільноти і адміністративного держапарату, яке збереглося дотепер і набуло характеру кампаній.

Якщо конкретно, то перше протистояння означувалося намаганням Наркомату освіти об'єднати роботу вищої школи та академії. Зокрема, влітку 1921 року Рада вищих учбових закладів вирішила провести всебічне обстеження УАН. Але академія змогла відбитися, довівши, що за своїм Статутом

не належить до учбового закладу і підпорядкована лише верховній владі.

Проте ревізія була не відмінена, а лише зсунута в часі і здійснена на початку 1922 року. В результаті, штати академії скоротилися майже у 5 разів: на перше півріччя 1923 року вони склали 126, а на друге – 117 осіб. До того ж, фінансування академії як периферійної структури стало не централізованим, а місцевим і перейшло до Київського губфінвідділу, виявившись при цьому у рази менше вузівського. Виконання багатьох дослідних тем, зокрема II відділу, зупинилося, а з академії була вилучена і передана в інші відомства частина установ. З іншого боку, по всій країні повним ходом йшла кампанія утворення науково-дослідних кафедр, яких тільки в одному 1923 році у Києві було створено 26. Вони мали пряме фінансування від Наркомату освіти, хоча свою науково-дослідницьку роботу мали координувати з ВУАН.

І хоча час був для академії тривожний, вона наприкінці того ж року святкувала п'ятиріччя свого заснування. Незважаючи на важкий стан і тривалий безлад, академіки визнали її роботу позитивною. Їхні думки про діяльність академії за перші роки були підсумовані А.Ю. Кримським: *«Багато траплялося за ці 5 літ доброго і лихого. Та кінець кінцем більше вийшло доброго. Добре вже й той факт, що пророблено роботи дуже й дуже багацько. Українська академія наук розвинулася у могутню, широку, справді всеукраїнську організацію, яка блискуче довела навіть перед усіма ворожими очима свою високу життєздатність та безмірну самовідречену працьовитість і здобула собі вселюдну і повсюдну пошану і в українського громадянства (хоча би й поза кордонами Радянської України), і навіть у чужинців-європейців».*

На цьому розповідь про, мабуть, найтяжчі роки існування академії можна завершити. Щодо очевидних аналогій з сучасністю говорити не треба – всі їх відчувають на собі, на своїй академії, бо вона для нас усіх своя, як своїм є рідний дім, який ми боронимо і пробуємо зберігати подібно нашим великим попередникам. Мабуть, не зайвим буде лише додати, що чисто емоційно я продовжую уражатися, як кілька десятків переважно літніх і, здавалося б, влаштованих по життю інтелігентних людей, самостійно поклавши на себе певну місію, змогли вистояти і зберегти свою справу в умовах повної невизначеності, практично неперервних бойових дій всіх проти всіх під час подій, одна іншої страшніших. Вони повністю підтвердили, що на відміну від просто думаючих людей (інтелектуалів) інтелігентність – це не тільки освіта або культура, а усвідомлення своїх обов'язків як чогось набагато вищого за свої права та постійна опозиція до влади. Можна видавати себе за щедрого, доброго, правдивого, таким не будучи, а от інтелігентним прикинутися неможливо і саме це зазви-

чай не подобається і дратує як представників владних структур, так і багатьох «пересічних громадян».

Здавалося б, у мирний час, що наступив, академія могла би спокійно працювати на благо країни. Фактично це і робилося, але, на жаль, мало що змінилося по суті. Отримуючи першокласні результати світового рівня (одні імена фізика *Олександра Ілліча Ахієзера*, математика *Миколи Миколайовича Боголюбова*, фізіолога *Олександра Олександровича Богомольця*, хіміка *Олександра Ілліча Бродського*, селекціонера *Миколи Івановича Вавілова*, генетика *Сергія Михайловича Гершензона*, механіка *Олександра Миколайовича Динника*, етнограф *Філарета Михайловича Колесси*, математиків *Михайла Пилиповича Кравчука* і *Миколи Митрофановича Крилова*, фізиків *Георгія В'ячеславовича Курдюмова* і *Олександра Ілліча Лейпунського*, біохіміка *Олександра Володимировича Палладіна*, терапевта *Миколи Дмитровича Стражеска*, вченого-електрозварювальника і мостобудівника *Євгена Оскаровича Патона*, економіста *Михайла Васильовича Птухи*, офтальмолога *Володимира Петровича Філатова*, ботаніка *Миколи Григоровича Холодного*, зоолога *Івана Івановича Шмальгаузена*, фізика *Лева Васильовича Шубнікова* чого варті!) академія за окремими винятками майже завжди відчувала недружелюбне та несприятливе з моральної точки зору ставлення до творчих особистостей представників вищого владного кола, які своїм безглуздим втручанням часто-густо не лише заважають працювати, а й не гребують прямими репресивними методами боротьби з високо освіченим і тим самим некерованим у принципі інтелектуальним академічним середовищем.

За штучними звинуваченнями сотні членів академії і не тільки були заарештовані, а деякі страчені як «вороги народу», про що вже багато написано. Менше відомо, що Загальні збори 1936 року на вимогу партійних органів внесли до Статуту АН УРСР протиприродний для європейського академічного буття пункт про можливість позбавлення членів академії звань, якщо їхня діяльність буде визнана «шкідливою». На цій підставі з складу академії у 1936–1938 роках було виведено більше 20 осіб, звинувачених у контрреволюційній діяльності і дворушництві, серед яких були фізики *О.Г. Гольдман* і *О.І. Лейпунський*, а також перший і багаторічний Неодмінний секретар *А.Ю. Кримський*.

Водночас головна довоєнна реорганізація академії відбулася двома роками раніше (у 1934 році), коли вона зазнала не тільки перейменування, а й через переїзд столиці УРСР до Києва була напряму підпорядкована Раднаркому. Партійне і державне керівництво при цьому жорстко вимагало від АН забезпечувати виключно марксистсько-ленінський супровід справи великої історичної ваги – перетворення селянської країни на індустріально розвине-

ну. Само по собі це гасло багатьма вченими сприймалося як дійсно достойне їхніх знань завдання, якби воно не поєднувалося з усе більшою централізацією та бюрократизацією, зменшенням ролі наукових лідерів, необхідністю виправдання тези про зростання класової боротьби та суцільну ідеологізацію нового знання, що поступово перетворювало академію на добре налагоджений інструмент тоталітарного суспільства. Як ми добре знаємо, на вимогу партії руками «відданих» академіків були розгромлені цілі наукові напрями, результатами в яких академія могла б пишатися.

Треба при цьому бути об'єктивним: попри політичний і світоглядний тиск невиправдані перекося у пріоритетах і спроби спрямовувати наукові пошуки у необхідному для соціалістичного будівництва руслі, держава, а фактично – ЦК КП(б)У, багато у чому допомагала в організації роботи академії, аби дістати від неї якомога більше користі. У 1930 році було засновано аспірантуру, що позитивно позначилося на підготовці молоді до дослідницької діяльності. У 1927 році в Києві з'явилася монументальна споруда – за проектом архітектора *Павла Альошина* збудовано Великий конференц-зал академії, що став свідком майже всіх заходів, що проводилися нею, і серед них Загальні збори 27 вересня 1944 року, на яких розглянули проблеми післявоєнного відновлення народного господарства.

Від січня 1934 року основною структурною одиницею в академії стали інститути, і їхнє число помітно зросло, в тому числі за рахунок розформування кафедр і кабінетів; була припинена діяльність Ради академії, замість якої вищим органом стали Загальні збори, а керівництво поточною роботою покладалося на Президію академії; головне ж – у тридцяті роки минулого століття приблизно у 20 разів зріс бюджет, причому вчені отримали низку побутових пільг.

Не можна було також не помітити, що технічні науки, завдяки прямій прив'язці до промисловості, втратили певну самостійність, оскільки відповідні академічні дослідження мали підпорядковуватися завданням п'ятирічних планів і узгоджуватися з Держпланом УРСР. У цілому ж вони набули та-

Рис.12.
В. О. Плотников

кої ваги, що для них було створено окремий відділ. Водночас був ліквідований історико-філологічний відділ, частина його мовознавчих і літературознавчих установ закрита, а решта переведена до III відділу. І нікого не турбувало, що, навіть роблячи великий внесок у зміцнення країни, наука як сфера творчої діяльності, насправді, розвивається в ній не за власними законами і внутрішньою логікою, а завдяки постановам партії і уряду.

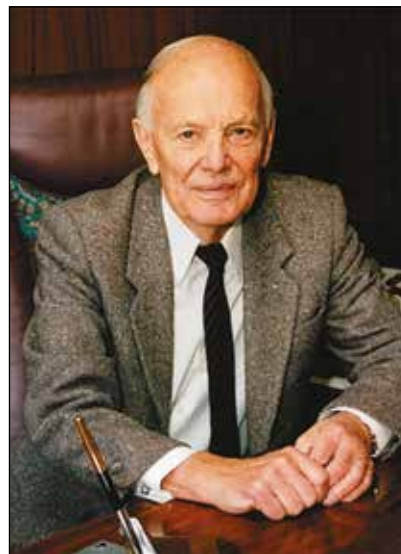
Якщо говорити про II-й фізико-математичний відділ, то він перед війною розпорядженням Раднаркому від 21 лютого 1936 року отримав назву *Відділу фізико-хімічних і математичних наук*, а до його складу ввійшли інститути математики, фізики, фізичної хімії, хімії, хімічної технології, геологічних наук і Полтавська гравіметрична обсерваторія. Раніше у Харкові був відкритий Фізико-технічний інститут, але він мав інше підпорядкування. І від усіх цих установ теж вимагалось бути в своїх дослідженнях ближчими до практики.

Гадаю, треба окремо коротко зупинитися на роках війни. Всі ми знаємо, що академія була евакуйована на схід, де розгорнула роботи оборонного значення, про які, зокрема про великі успіхи Є.О. Патона, багато і всеосяжно написано. А от про іншу сторінку академічного життя, яка, як мінімум, не афішувалася, я дізнався нещодавно. Мова йде про науковців, які з різних причин не змогли виїхати з окупованих міст Києва та Львова. Серед них – академіки, професори, доценти тощо, які у жовтні 1941 року провели у Києві збори і оголосили на них про відновлення УАН. Її президентом був обраний відомий електрохімік, багаторічний директор Інституту хімії АН УРСР і завідувач кафедри у КПІ академік *Володимир Олександрович Плотников* (рис.10). Це була свідомо позиція людей, які у надзвичайно складних умовах окупації намагалися не дати вмерти науці, тому робили усе можливе, щоб хоча б які-небудь інститути функціонували. До певної міри їм це вдалося, бо майно не було розграбоване, фонди не вивезені, а також збережені обладнання, так що після визволення Києва ці інститути змогли досить швидко розгорнути роботу. Показово, що люди, які таким чином зберегли і себе, і будівлі з їхнім вмістом, після війни не були репресовані, а їхня діяльність не визнана антирадянською. З поверненням АН УРСР до Києва В.О. Плотников став завідувачем лабораторії в Інституті загальної і неорганічної хімії і помер, як кажуть, своєю смертю. При цьому інформація про його життя не вилучена з жодного академічного довідника, але не містить слів про роки війни і практично ніде не висвітлюється.

Відновлення та розбудова академії у часи мирного співіснування країн з різним суспільним ладом і значно збільшеною через залежність від неї обороноздатності країни роллю науки у промисловому

розвитку суспільства, особливо період, коли від **27 лютого 1962 року** АН УРСР очолив **Борис Євгенович Патон** (рис.11), описані настільки детально і всебічно, що чогось нового високоповажному читачеві я, чесно зізнаюсь, повідомити не берусь. Можу тільки засвідчити, що попри суттєво зменшений сталінський терор, вільною у виборі напрямів своєї діяльності академія як не була, так і не стала, концентруючи усі основні дослідницькі зусилля навколо завдань, що напряму впливали з інтересів ЦК КПРС, а фактично – ВПК. При цьому чисто фундаментальні задачі природничого профілю, хоча і не були пріоритетними для академії, все ж ставилися і, залишаючись до певної міри другорядними, розв'язувалися, а будучи відкритими і високоякісними, приносили їхнім авторам, а тим самим і країні міжнародне визнання. Що ж до гуманітарних наук, то через ті ж самі ідеологічні перепони та обмеження, які аніскільки не зникли, вони на повну потужність діяти не могли, та й фінансувалися набагато гірше, що загальновідомо. Не секрет також, що у ці ж роки Академія наук України втрачала і свою українську приналежність, у чому легко переконатись через її мовну політику, бо до 95% друкованої продукції були російською.

Повторю, це все відомо, тому з цієї причини, а також за браком обсягу статті маю закінчувати. І хотілося б після фантастичного Ювілею це робити на оптимістичній ноті, але вона була б фальшивою. Так, оцінюючи наш сьогоднішній стан, який почався з відомих слів, що *«наука може зачекати»*, підстав для почуття радості знайти, справді, важко. Дійшло до того, що не видно, як з цього стану вибиратися, бо він добре застабілізувався, оскільки прірва, в якій ми опинилися, дуже глибока. При цьому якщо небезпечно фінансове неблагополуччя можна було б якось пояснити тими чи іншими несприятливими обставинами, то виправдати – жодним чином неможливо. Як не можна змиритися з двома десятиліттями невиконання Закону про витрати на науку, не менші за 1,7% ВВП (або хоча б ВНП), з відверто хамським відношенням до науковців владних структур, яке узагальнене у фразі владного функціонера, що *«вчені продукують лише стоси нікому не потрібних паперів»*. Все це тяжко спостерігати навіть зі сторони, а як у цьому і з цим жити, що стало нашими буднями разом з неповним робочим тижнем, холодними взимку приміщеннями, критичною нехваткою обладнання або реактивів тощо?! І ми не тільки до цього звикли, а й вже погано пам'ятаємо, як усе було чи точніше – має бути. Ми – це переважно люди середнього і старшого віку, бо працездатна і виучена нами самими молодь своє ставлення до такого, вибачте за тавтологію, ставлення до неї висловлює не голосом, а «ногами», покидаючи рідну країну, зазвичай назавжди. Поганого вона визнавати не хоче

*Рис.11.
Президент
НАН України
Б.Є.Патон*

й направляється туди, де відчуває до себе повагу і небайдужість.

Нам же і в таких негідних умовах вдається отримувати непогані результати, які були б не останніми і у благополучних країнах. Як природник не можу втриматися, щоб не назвати і математику з теорфізикою, і оптику в її дуже різних проявах, і радіоастрономію з радіофізикою, і нанодослідження в усьому їхньому розмаїтті, і звичайно, різні матеріалознавчі напрями – хімію, біохімію з фізіологією, науково-технічні дисципліни. Все це ми ще маємо і розвиваємо, хоча з великим напруженням. І це не «стоси паперу», а потрібні речі, про які чомусь наші можновладці знати не знають і, судячи з їхньої поведінки, знати не хочуть.

Проте мені здається, що не наша спроможність на плідну працю дає надії на певний оптимізм. Ні, він (принаймні мій) ґрунтується на зовсім іншому, а саме на історії академії, деякі моменти якої я, можливо, не досить компетентно або дохідливо виклав у статті.

Що мається на увазі?

Що академія переживала і більш важкі у порівнянні з нашими часи, понесла колосальні і нічим не виправдані втрати – і людські, і інтелектуальні. Але ціною віри її засновників і наступників, їхньої непохитності та, прямо визнаємо, жертвовності, академія була збережена і фізично вижила. Цього ми не маємо жодного права забувати. Відверто зізнаюся – саме це мене й надихає, оскільки якщо вистояли наші вчителі, а також їхні вчителі, то мусимо вистояти і ми, не можемо не вистояти. Своїми діями, своєю роботою, своєю непохитною позицією ми повинні довести усім тим, хто хоче або безглуздо перебудувати академію, створену, сподіваюсь, на віки указом Гетьмана Павла Скоропадського, або її, не дай Боже, розформувати, що вона їм не по зубах. Вони мають знати і весь час чути від нас: коли не буде академії, не буде науки, а коли не буде науки – не буде поважної і авторитетної України, якій насамкінець я хотів би проголосити Славу!